

STRUČNÁ HISTORIE STÁTŮ

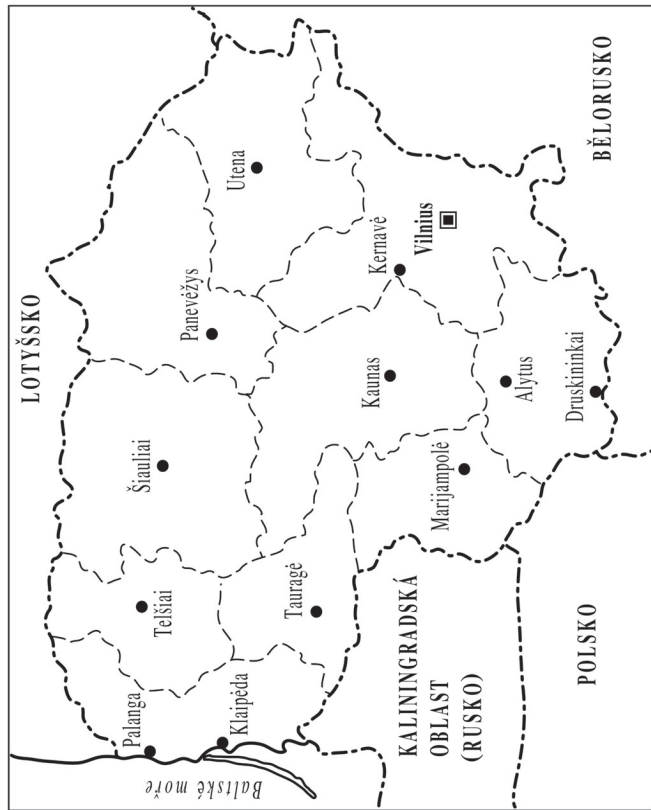
LITVA

*Halina
Beresnevičiūtė-Nosálová*

S T R U Č N Á H I S T O R I E S T Á T Ů

Litva

HALINA BERESNEVIČIŮTĚ-NOSÁLOVÁ

NAKLADATELSTVÍ LIBRI, PRAHA 2006

Za podporu projektu děkují autorka i nakladatelství Libri
Velvyslanectví Litevské republiky.

© Halina Beresnevičiūtė-Nosálová, 2006

© Libri, 2006

ISBN 80-7277-300-3

Obsah

Úvod	8
Doba předhistorická	10
Doba kamenná v litevském teritoriu	10
Etnická geneze Baltů	12
Baltská společnost a její vývoj v 1. – 12. století n. l.	14
Baltské kmeny v 5. – 12. století	17
Baltská víra	20
Vznik litevského státu	24
Baltové a křesťanský svět v 10. – 12. století	24
Vznik Livonska a německého křižáckého státu	24
Sjednocení Litvy	28
Pokus o křesťanské království	30
Mezi baltskou a pravoslavnou Litvou	33
Impérium Gediminovců	36
Dynastie Gediminovců	36
Litva a západní křesťané: dějiny válek	40
Litva a západní křesťané: obchod a diplomacie	43
Litva a Rus	47
Litva a svět křesťanů: kulturní vlivy	51
Dynastická krize	53
Mezi krevskou a lublinskou unií. Formování stavovského litevského národa	55
Krevská unie a přijetí katolické víry	55
Vytautasova Litva mezi Polskem, Moskvou a řádem v letech 1387–1430	57
Vývoj stavovské společnosti	61
Občanská válka a její vítězové	64
Patrimonium Jagellonců a litevské stavy	65
Ve stínu růstu Moskvy	69
Agrární reforma a baltický obchod	71
Slévání kultur velkoknížectví v letech 1387–1569	74
Reformace	77
Lublinská unie	79

Republika obojího národa (1569–1795)	83
Stavovské svobody po lublinské unii. Statut z roku 1588	83
Prohra rovnostářského programu	85
Válečná výzva absolutismu	90
Náboženská tolerance a náboženské konflikty	95
Hospodářská krize	98
Věda, historické povědomí, jazyky	99
Nástup osvícenství	101
Reformy a rozdělení Republiky obojího národa	103
V ruské říši: formování moderního národa	108
Doba loajality a osvěcenského pokroku	108
Konspirace, povstání 1831 a represe	110
Vývoj stavovské společnosti	112
Šlechta na ústupu?	114
Romantismus a zemské vlastenectví	117
Vznik světské duchovní kultury v litevském jazyce	120
Katolické tradice litevského nacionalismu: hnutí střízlivosti, pašování knih a vesnické konspirace	122
Světská inteligence a zrození periodického tisku v litevštině	126
Moderní národ	130
První světová válka a vyhlášení nezávislosti	132
První republika	135
Upevnění nezávislosti: válka a diplomacie	135
Pokus o parlamentní demokracii	137
„Smetonova doba“	140
Hospodářský a kulturní rozvoj	142
Předvečer 2. světové války a okupace	143
Sovětská a nacistická okupace	146
Sovětizace a represe	146
Nacistická okupace	147
Druhá sovětská okupace	151
Partyzánský odboj, represe a kolektivizace	152
Doba kompromisů	153
Občanské protesty a disidentské hnutí	157
Perestrojka, Sajūdis a začátek „zpívající revoluce“	160
Vyhlášení a upevnění nezávislosti	162
Postkomunistický vývoj	165

Česko-litevské vztahy	169
Doporučená literatura	173
Encyklopedické heslo	174
Představitelé Litvy	180
Informace pro turisty	183
Zastupitelské úřady	185
Důležitá telefonní čísla	186
Internetové adresy	187
Jazyková první pomoc	188
Výslovnost	188
Seznam použitých zkratk	189

Úvod

Tato knížka představuje už druhý pokus o syntetický obraz litevských dějin vytvořený pro českého čtenáře. Od *Dějin pobaltských zemí*, které vyšly v roce 1996, se liší v několika aspektech: postrádá především výhodu vykládat historický proces v Litvě v širokém kontextu celého Pobaltí, je stručnější a nedisponuje ilustračním materiálem. Nicméně, tato knížka má nejen dostát svému zadání v rámci edice Stručná historie států – tedy přinést stručný přehled dějin litevského státu a spolu s ním i encyklopedické heslo včetně rad případným návštěvníkům Litvy – ale také v řadě bodů doplnit či zpřesnit zmíněnou knihu. Za prvé, od doby vydání *Dějin pobaltských zemí* už uplynulo devět, pro litevskou historiografii plodných let. Některá témata jsou zde představená v jiném světle či poloze. Za druhé věřím, že jako rodilá Litevka musím zvolit kritičtější pohled na některé myty zakořeněné v litevské historiografii a tradované pak i jinde. Chci se pokusit rozbít některé příliš oblíbené stereotypy a představit českému čtenáři témata Litevcům nepříjemná otevřeněji, než to udělali už zmínění velice korektní a s Litvou sympatizující autoři. Věřím také, že tato kniha bude užitečná i pro čtenáře, který nemiluje rozsáhlá historická díla, a přesto se chce poučit o Litvě a jejích dějinách.

V úvodu je třeba objasnit způsob psaní jmen, který vychází z „litevské perspektivy“. U středověkých jmen litevských knížat a aristokratů používám litevské formy. Samozřejmě jde o jejich politevštěné formy rekonstruované historiky v 19. – 20. století. Litevské písemné prameny, které by dovolily s jistotou říct, jak si tito lidé říkali sami v mateřštině, z této doby neexistují. Nicméně v litevské historiografii jsou už zakořeněné a psát Jagello místo Jogaila, nebo Vitold místo Vytautas není pro Litevce přirozené. Při první zmínce uvádím také v evropské historiografii více známé formy. Pouze při uvádění křesťanských jmen litevských velkoknížat a králů se přidržím v české historiografii už obvyklé české formy křesťanských jmen. Větší potíže však tvoří psaní jmen z raného novověku Litevského velkoknížectví. Politická korektnost by požadovala uvádět alespoň tři ver-

ze jmen, používané v jazycích kultur, které se hlásí k dědictví Litevského velkoknížectví – polskou, běloruskou a litevskou. K tomu by ještě bylo nutné přidat latinskou formu, kterou se řada osobností často podepisovala. Aby text nebyl přetížen několikařádkovým vyličením jmen, budu uvádět nejběžnější formu uváděnou v historických pramenech a formu litevskou (ta je uváděna v závorce bez upozornění), pokud bylo třeba připojit další formy jména (latinsky, polsky atd.), je vždy výslovně uvedeno, o jaký jazyk se jedná. Chtěla bych zde ale zdůraznit, že takový postup vyjadřuje jen perspektivu autor-ky, a nemá být přivlastňováním celého multikulturního dědic-
tví litevských zemí.

Zároveň musím poprosit čtenáře o pochopení, neboť i tak zredukovaná forma politické korektnosti text zatěžuje. Nicméně věřím, že pro Čechy bude snadné pochopit důvody, proč je to nezbytné. Totiž i psaní jmen řady českých šlechticů a vzdělců ze 17. – 19. století by představovalo podobný problém: německé Sternberg i počestěné Šternberk, Liechtenstein i Lichtenštejn, Schwarzenberg i Švarcenberk. V němčině nebo češtině to by nebyl problém, volba by byla jaksi přirozená, ale v neutrálním jazyce by každá z voleb představovala nepřipustnou uzurpací. Jednak není správné brát ohled na jazyk, kterým dotyčná osobnost mluvila, a podle toho posoudit její příslušnost k nějaké „národní“ tradici v době, kdy národní identita se tvořila podle kritérií politických. Není na druhé straně ale přípustné ignorovat fakt, že dotyčná osoba se česky, resp. litevsky nikdy v životě nepodepsala, anebo že ani tyto jazyky neuměla. Uvádění litevských verzí jmen však může pomoci českému turistovi, aby se zorientoval v geografických názvech, jménech ulic a historických památek. Tam všude jsou litevské formy jmen multikulturní litevské šlechty velice časté a představují neodmyslitelnou součást litevské kultury.

Na závěr chci vřele poděkovat doktorandovi ústavu jazyko-
vědy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity Jindřichovi Čeladinovi a svému muži Igorovi za trpělivé opravy mé češtiny a cenné poznámky.

Doba předhistorická

Doba kamenná v litevském teritoriu

Pozůstatky předhistorické lidské činnosti zkoumané archeology na teritoriu Litvy nejsou příliš odlišné od nálezů v širokém regionu východní a střední Evropy. Pohanská kultura litevských předků, jak se jí pokoušejí rekonstruovat především etnologové, má hodně společného s mýty a panteony bohů známými z celé Evropy, ale také se šamanskými kulty Asie. Nicméně, předhistorickou minulost litevského teritoria nelze úspěchaně pominout, a to pro výjimečnou roli, kterou hrají poznatky badatelů o formování litevského etnika v národním vědomí samotných Litevců. V kapitolách o dvou posledních stoletích litevských dějin se laskavý čtenář dočte, proč jsou tak významné.

Až do 18. – 16. tisíciletí před n. l. byla celá severní Evropa pokryta ledovci. Ve východním Pobaltí ledovce tály několik tisíciletí a tvarovaly přitom povrch země. Ve velké části dnešní Litvy zůstala z této doby zvlněná krajina s mnoha jezery. Vhodné podmínky pro lidský život se vytvořily teprve v 10. tisíciletí před n. l. na sklonku poslední doby ledové. Do zemí s typickým klimatem pro tundru a s odpovídající faunou i flórou tehdy přitáhli kočující lovci jelenů. Archeologové spojují stopy jejich přítomnosti s dvěma pozdně paleolitickými kulturami. Na teritoriu Litvy je známo na 40 pozůstatků tábořišť lidí pobaltské větve magdalénské kultury, rozšířené v dnešním jižním Pobaltí. Z jihu, od středního toku Visly, pak přicházeli lidé šviderské kultury. Je známo na 60 jejich větších, ale ještě ne trvalých tábořišť. Dosud značně primitivní pracovní nástroje a zbraně těchto kultur, zejména špičky střel vyrobené z kosti, rohu a paourku se lišily tvarem. Šviderské byly přitom užší a delší.

V 8. tisíciletí před n. l. došlo k většímu oteplení, v kraji se rozšířily listnaté lesy a rozmnožila se zvěř typická pro lesostep: losi, jeleni a divoká prasata. V období mezolitu (8. – 5. tisíciletí před n. l.) několikrát změnilo svou podobu dnešní Baltské moře, které se vytvořilo zatopením tektonické sníženiny v důsled-

ku tání ledovců. Obrovské klimatické změny ovlivnily způsob života lidí. V prostředí bohatším na potravu byla tábořiště lovců a rybářů obývána po delší dobu. Spolu povětšinou bydlely jedna až čtyři rodiny. Podle archeologické nálezů se dá usuzovat také na duchovní život lidí mezolitu, který se v zásadě nelišil od střední Evropy. V pozdním mezolitu se objevují první pohřebiště mimo tábořiště. Tyto hroby, kde se trup pohřbíval zvlášť od oddělených hlav či nohou, ilustrují objevující se strach z mrtvých. Hroby jsou posypány červeným okrem, polovina z nich měla i posmrtnou výbavu.

Pro kultury z doby mezolitu užívají archeologové následující názvy: v 8. – 7. tisíciletí před n. l. se od jihu přistěhovali lidé nové, maglemoské kultury, zatímco němenská kultura, která se v 7. až 4. tisíciletí před n. l. vyskytovala podél toku řeky Němenu, byla pravděpodobně autochtonní. Na sever od němenské kultury (hranici tvořila řeka Nėris) se podél celého východního Pobaltí táhlo území kundské kultury (známé též jako narvská).

V neolitu, který sem dorazil s určitým zpožděním (4. – 2. tisíciletí před n. l.), se němenská a kundská kultura na teritoriu Litvy vyvíjely dál. Klima se dále oteplovalo a lidé se začali usazovat natrvalo. Přijali neolitický vynález ručně lepené keramiky a zdokonalili opracování kamene. Vedle lovu, rybolovu a sběru planých plodů začala epocha primitivního zemědělství a chovu domácích zvířat. Poblíž řek a jezer lidé stavěli domy sloupové konstrukce, naučili se vyrábět provazy, nitě a rybářské sítě. Zpracovávali jantar a vyráběli z něj různé amulety. S jantarem ale také začali brzo obchodovat a měnili ho například za opotřeбенé pazourky. V nalezišti u dolního toku řeky Šventoji byly objeveny i tehdejší kultovní předměty: dřevená modla s lidským obličejem a tři kultovní hole s vyřezanou hlavou losí samice. Pod autoritativním vlivem světoznámé archeoložky litevského původu Marie Gimbutasové, jedné z tvůrkyň teorie o matriarchálním kultu u starých Evropanů, se duchovní kultura tohoto období popisuje jako uctívání bohyně osudu, plodnosti a znovuzrození. V případě východního Pobaltí se důkazy pro matriarchální kulturní vrstvu hledají spíše v interpretacích lidových mýtů, pohádek a písní. Z dosavadních archeologických nálezů by o matriarchálním kultu vypovídaly

jedině bezrohé hlavy losích samic. Jako mytologické symboly sféry vody, které se spojují s bohyněmi osudu, později degradovanými do role pohádkových víl, se často interpretují amulety v podobě vodních ptáků.

Ve 3. tisíciletí před n. l. severní část východního Pobaltí zaplavil lid s jamkově hřebenovou keramikou, která bývá připisována předkům Ugrofinů. Litevskou část území němenské a narvské kultury zasáhli tito noví přestěhovalci z východu jen nepatrně. V Litvě však najdeme na 30 jmen menších vodních toků, která jsou ugrofinského původu. Soudí se, že jde o pozůstatek vlivu obchodních tábořišť Ugrofinů.

Etnická geneze Baltů

Větší zlom v etnické skladbě přinesly dvě vlny kmenů kultury lidu se šňůrovou keramikou. Tito Indoevropané obsadili mezi lety 3000–2000 před n. l. velkou část evropského kontinentu. Rozšířili přitom chov domácích zvířat jako hlavní způsob obživy. Do Pobaltí přinesli také kamenné zbraně určené už speciálně pro válku, odtud pochází i jiný název pro tuto kulturu: lid s bojovými sekeromlaty. Přisuzuje se jim i zavedení patriarchálního panteonu bohů.

Baltské etnikum se formovalo na základě místních kultur smíšených s Indoevropany. Kultura lidu se šňůrovou keramikou ovládla území němenské kultury a definitivně je změnila. Dále se tato kultura označuje jako pomořská. Na jejím základě se formovaly západobaltské kmeny. Naopak nevelký byl bezprostřední vliv kultury šňůrové keramiky na litevskou a běloruskou část území (severovýchodní) narvské kultury, kde se později formovala kultura východních Baltů.

V polovině 20. let 20. století se archeolog Algirdas Girininkas pečlivým sledováním vývoje výroby keramiky a sídlišť v pozdním neolitu, eneolitu a v rané době bronzové pokusil dokázat, že pozorované změny jsou vysvětlitelné samostatným vývojem bez patrných vlivů přistěhovalců z jihu. Nástup válečné kultury zbraní, opevněných osad a změny ve společenském uspořádání vysvětloval jako pouhou reakci na neklidnou dobu a agresivní sousedy. Zbývající problém, totiž jak vysvětlit jazykovou blízkost východních a západních Baltů, vy-

řešil hypotézou, že staré evropské kultury východního Pobaltí musely tvořit severní část „indoevropské pravlasti“. Němenská kultura podle něho proto musela být pohlcena jižnější variantou kultury etnicky blízké. Tato teorie možná jen ilustruje touhu litevských badatelů prezentovat Balty jako nejstarší a nedotčené, autochtonní obyvatelé Evropy. Jisté je, že mezolitický základ starých kultur byl u východních Baltů silnější než u západních a že v době bronzové se kulturní rozdíl mezi těmito oblastmi dále posiloval.

Teritorium obsazené baltskými kmeny se v době bronzové táhlo až k hornímu toku Oky na východě, zatímco řeky Desna, Pripjať a oblast severního Dněpru tvořily jižní hranici jejich rozšíření. Tok Daugavy (Západní Dviny) a dolní Visla pak tvořily severní a jihozápadní hranici u Baltského moře. Lingvisti se doposud často drží hypotézy o původní baltsko-slovanské jednotě. Tato hypotéza je podložena pouze blízkostí jazyků těchto dvou větví Indoevropanů. Archeologie zatím nedokázala tuto hypotézu přesvědčivě potvrdit, ani vyvrátit.

První bronzové výrobky, nejčastěji zbraně, se dostaly do Litvy jako importy v 19. – 17. století před n. l. Místní výroba bronzů se začala objevovat od 16. století před n. l. Indoevropské sekeromlaty měly v době bronzové i svůj baltský bronzový typ se zvlášť širokým ostrím. V 7. – 6. století před n. l. dorazily pak do Pobaltí jako importy i první železné výrobky. Kovy však zůstaly vzácné až do přelomu našeho letopočtu a nástroje se nadále často vyráběly z kamene a kostí. Materiální kultura zažila větší pokles v polovině posledního tisíciletí před n. l., kdy došlo k opětovnému ochlazení klimatu. Navíc nájezdy skythských a sarmatských kočovníků přinutily ke stěhování početné kmeny ve střední Evropě, a přerušily se tak obvyklé obchodní cesty.

Typickým sídlištěm Baltů se během 2. tisíciletí před n. l. stala opevněná osada na speciálně upraveném pahorku u řeky. Takovéto upravené pahorky (*piliakalnis*) označuje archeologická literatura za typickou dominantu litevské krajiny. Základem společenské organizace této doby byla široce pojatá rodina, přičemž několik rodin tvořilo rod. V jednom sídle mohlo žít přibližně 30 až 100 lidí. Hlavním způsobem obživy byl chov hospodářských zvířat. Opevněná sídla se stala centry řeme-

sel – výroby kovových zbraní, náradí či šperků. Postupně se sídla rozrůstala a v jejich okolí se začaly stavět vesnice.

Spolu se znalostí tavení kovů za pomoci ohně přišel z oblasti Dunaje také obyčej spalovat mrtvé. Tyto dovednosti dorazily nejdříve k obchodně zdatnějším západním Baltům, kteří už tehdy obchodovali s jantarem. Baltický jantar se v tomto období dostával až na Kavkaz a do jižní Evropy (po tzv. Jantarové stezce). Kultura západních Baltů v širokém pásu u Baltského moře z doby bronzové po sobě zanechala oblast mohyl (*pilkapis*) – hrobů pod vysokým nasýpaným pahorkem, kterým se ve východní Evropě běžně říká kurgany (slovo je turkického původu a původně jimi byly označovány mohyly Skythů).

Na území dnešní východní Litvy, jihovýchodního Lotyšska a Běloruska se zformovala v době bronzové kultura čárkované keramiky. Kovové výrobky jsou zde méně časté, i díky větší vzdálenosti území od nalezišť jantaru a obchodních cest. Archeologové tuto kulturu charakterizují jako podivuhodně konzervativní. Hrnce s čárkovaným dekorem, který vznikl otíráním trávy o povrch nádoby před jejím vypálením, se vyskytovaly po dlouhá dvě tisíciletí až do 3. – 4. století n. l. Záhadou zůstává způsob pohřbívání u východních Baltů v raném období. Zachovalá pohřebiště totiž zatím nebyla nalezena. Pohřebiště z pozdní doby bronzové ukazují, že sem pronikl pohřeb žehem, který však během starší doby železné, která v Pobaltí trvala do 5. století n. l., postupně opět zanikl.

Baltská společnost a její vývoj v 1. – 12. století n. l.

Kolem přelomu našeho letopočtu nastal v baltských zemích čas výraznějšího hospodářského a společenského pokroku. V 1. století n. l. se naučili místní obyvatelé vyrábět železo z rudy, a kovové výrobky se tak začaly objevovat i v každodenním životě. Hlavním způsobem obživy se stalo zemědělství. Rostl počet obyvatel a vesnice vznikaly i dále od hradišť. Velká část hradišť (*piliakalnisū*) v 5. až 8. století přestala být trvale obývaná, což se vysvětluje usazováním lidí blíže k obdělávaným polím, nebo stěhováním kmenů v této neklidné době na sklonku velkého stěhování národů. Ve 4. – 5. stoletím se výjimečně vyskytují hroby se stříbrnými šperky a vzácnými zbraněmi, což

dokazuje formování kmenové elity. V 5. – 6. století se objevují dokonce hroby s pohřbenými koňmi a bohatě vyzdobenou zbrojí. Svědčí to jednak o tom, že válečnická elita stála na vrcholu majetkově diferenciované kmenové společnosti, ale také o chovu ušlechtilých koní pro nepracovní účely. V 9. – 12. století vznikají už celé koňské hřbitovy. Pouze v hrobech bohatých válečníků se nacházejí meče. Od 8. století se už do hrobů nedávaly stříbrné šperky, neboť se staly jměním rodiny a dědily se.

Pro západní Balty znamenala doba rozkvětu i postupného úpadku římské říše v 1. – 4. století velký pokrok materiální kultury a obchodu. V roce 97 n. l. Tacitus ve své *Germánii* zaznamenal *aestorium gentes* (kmeny Aestů), což se dnes pokládá za první písemnou zmínku o Baltech, zřejmě o Prusech. Pro Římany byl nejzajímavějším baltským zbožím jantar. Plinius Starší († 79) ve své přírodopisné encyklopedii napsal, že posel císaře Nerona dovezl od břehů Baltského moře tolik jantaru, že jím byl vyzdoben celý římský amfiteátr, gladiátorské zbraně i oděv. Ze zemí aestských kmenů putovaly do římské říše také kožichy, kůže, vosk a zřejmě i otroci. Do jižní Evropy se dokonce dostávaly šperky typické pro Balty. Baltové své zboží vyměňovali především za kovy. Tento pro Balty „zlatý věk“ byl však spíše „stříbrný“, protože právě tohoto kovu si vedle bronzu vážili Baltové nejvíce. Oblíbené byly také emailové šperky pocházející z panonské provincie. O možném dovozu materiální, ale i duchovní kultury svědčí mince dávané do hrobů. Snad se jednalo o pronikání helénistických představ o cestě do říše mrtvých.

Baltové si cenili obchodních styků s Římem. Zánik „římského světa“ se jich dotkl a pokoušeli se vytvořit vztahy se světem „pořímským“. Ostrogótský dějepisec Cassiodorus Senator zanechal přepsanou odpověď ostrogótského vládce Theodericha, kterého kolem roku 525 navštívili poslové Aestů s jantarovými dary. Cassiodorův následovník v gótském dějepisectví 6. století Jordanes ve svém díle *O původu a činech Gótů* tvrdil, že si prý gótský král Hermanerich (351–376) podmanil Aesty a vládl nad všemi kmeny Germánie a Skythie.

O pravdivosti Jordanova tvrzení nemáme důkazy, ale je téměř jisté, že velké stěhování národů se dotklo i Baltů. U dolní-